

Tamás Ágnes

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Modernkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged
tagnes83@yahoo.com

ELLENSÉGKÉPEK ÉS ÖNKÉP JUGOSZLÁV ÉS MAGYAR KARIKATÚRÁKON (1945–1947)¹

*Pictures of Enemy and Self in Yugoslav and Hungarian Caricatures
(1945–1947)*

*Likovi neprijatelja i sopstveni lik na jugoslovenskim i mađarskim
karikaturama (1945–1947)*

A tanulmány az 1945 és 1947 között megjelenő magyar és jugoszláv vicclapok (*Jež, Ludas Matyi, Szabad száj, Pesti izé, Uj Szó, Derű*) háborús bűnösök és szélsőjobboldali csoportok ábrázolásmódját mutatja be a történeti összehasonlítás módszerét alkalmazva. A szélsőjobboldali pártok ugyanis a hatalomváltást követően új ellenségként jelentek meg, új ellenségek tűntek fel mind a baloldali, mind pedig a demokratikus lapok hasábjain. A kommunistákat, bolsevikokat a két világháború között és a második világháború alatt üldözték, pártjaikat betiltották, így felmerül a kérdés, hogy a második világháború követően hogyan változott ábrázolásmódjuk, és milyen (ön)képet közvetítettek a munkásokról. A vizsgálat célja rávilágítani arra, hogy az új, hatalmukat megszilárdítani igyekvő kommunista lapok kiket kiáltottak ki bűnösnek, és milyen módon közvetítették mindezt az olvasók felé.

Kulcsszavak: karikatúrák, propaganda, háborús bűnösök, csetnikek és usztasák, antiklerikális gúnyrajzok, önkép

¹ A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA PD 109069. számú pályázat keretében készült. Ezúton köszönöm Heinermann Péter segítségét az újvidéki Matica srpska Könyvtárban és Szöcs Arnoldét a szerb nyelvű képaláírások fordításában.

AZ ELEMZÉS CÉLJA, FORRÁSAI

A második világháború katonai cselekményei hetven éve fejeződtek be, a háborút lezáró párizsi békét pedig 1947-ben írták alá a legyőzött kelet-európai országok. Ez a periódus mind Nyugat-, mind pedig Kelet-Európában a változások korszaka, s olyan átalakulásoké, melyek a kontinens arculatát évtizedekre meghatározták, ezért különösen érdekes karikatúrákon is megvizsgálni. E műfaj – a plakátok mellett – szintén jól dokumentálja a korszak propagandájának vizuális eszközeit. A tanulmány elsődlegesen a Magyarország területén megjelenő lapok karikatúráit vizsgálja, de összehasonlítja őket a térség más országaiban – Ausztria, Románia, Jugoszlávia – megjelent humoros-gúnyos rajzokkal is.² Magyarországon a vizsgált időszak a parlamenti pluralizmus és a kommunista párt hatalomra kerülésének a korszaka, ahol az 1948. évet tekintjük a fordulat évének. Romániában már 1946-ban, Jugoszláviában pedig 1945 végére kialakult az egypártrendszer, míg Ausztria a győztes nagyhatalmak által megszállt országok közé tartozott. Magyarországon e rövid periódus alatt sokkal szabadabb véleménynyilvánításra volt lehetőség, mint a szigorú háborús cenzúra, vagy mint a későbbi kommunista éra idején. Hozzá kell tennünk, hogy a Magyar Kommunista Párt a sajtót – a papír kirendelésén keresztül – a háború után, a kezdetektől a kezében tartotta (HORVÁTH 2013: 19), mégis számos új vicclap jelent meg, mely az újonnan szerveződött régi-új pártokhoz köthető.

A történeti összehasonlítás módszerét alkalmazva először bemutatom, hogyan ábrázolták a különböző országok vicclapjai a szélsőjobboldali ideológiákat magukénak valló csoportokat és a háborús bűnösöket. A szélsőjobboldali pártok ugyanis a háborút követően új ellenségként tűntek fel mind a baloldali, mind pedig a demokratikus lapok hasábjain. Fontos kérdés, ami egyben a propaganda működését is illusztrálja, hogy kiket jelentettek meg háborús bűnösöként, és mely csoportokból kreálták a hatalmukat megszi-

² A *Ludas Matyi* ellenségekpeiről Demeter Zsuzsanna írt két tanulmányt, melyek közül az egyikben a belpolitikai „ellenségekre” fókuszált: DEMETER 2011: 165–176. Bár találhatunk átfedést a két dolgozat között, de nemcsak a *Ludas Matyival*, hanem a *Pesti* izével és a *Szabad szájjal* is és elsősorban a külső ellenségként észlelt csoportokkal – USA, Nagy-Britannia, Jugoszlávia –, a külkapcsolatokkal (Szovjetunió, párizsi béke) foglalkozott a következő munkában: DEMETER 2013: 340–353. Demeter elemzéseit csupán egy-egy karikatúra alaposabb vizsgálatával egészítette ki KOVÁCS 2013: 444–455. Dolgozatomban mindenekelőtt az összehasonlító perspektíva érvényre juttatására törekszem több szempontból is: egyrészt több lapot és több ország sajtótermékeit veszek górcső alá, másrészt nem csupán az azonos vagy eltérő motívumokat keresem, hanem az ábrázolásmódokat a korábbi évtizedek karikatúra-tradíciójával is összevetem.

lárldítani igyekvő kommunista pártokhoz köthető lapok az „új ellenséget”. A kommunistákat, bolsevikokat ezekben az országokban a két világháború között és a második világháború alatt üldözték, pártjaikat betiltották, így felmerül a kérdés, hogyan változott ábrázolásmódjuk a második világegést követő években – párhuzamosan hatalomátvételükkel –, illetve milyen (ön) képet közvetítettek a munkásokról.

A következő táblázat bemutatja az elemzett lapok címét, megjelenési idejét – ha nem január 1-jétől, azt külön feltüntettem –, kiadási helyét, s végül, hogy mely párthoz köthetők.

Újság címe	Megjelenés ideje	Megjelenés helye	Pártkötődés
<i>Szabad száj</i>	1946. június–1947	Budapest	Független Kisgazda Párt
<i>Pesti izé</i>	1946. november–1947	Budapest	Nincs egyértelmű pártkötődés, szociáldemokrata szerkesztő, irányvonalát tekintve nem tér el a <i>Ludas Matyitól</i> .
<i>Új Szó</i>	1945. február–1947	Budapest	Vörös Hadsereg (SZKP)
<i>Ludas Matyi</i>	1945. május–1947	Budapest	Magyar Kommunista Párt
<i>Derű</i>	1945. október	Kolozsvár	– romániai magyar nyelvű vicclap
<i>Der Witzbold</i> ('A tréfacsináló')	1946–1947	Graz	– politikamentes
<i>Jež</i> ('Sün')	1945. október–1947	Belgrád	Jugoszláv Kommunista Párt

1. táblázat. Az elemzett sajtótermékek

Megállapítható, hogy az analízishez nem minden élclap használható azonos mértékben. Az ausztriai – annak ellenére, hogy a kezdeti időszakban alcímében nem szerepel a „politikamentes” jelző – valószínűleg mivel megszállt ország volt, egyáltalán nem érintett sem bel-, sem pedig külpolitikai témát. A vicclap hétköznapi eseményekről, a háború utáni nehézségekről írt és közölt képeket. Az első világháborút követően megjelent ausztriai karika-

túrákhoz képest nagymértékű különbségnek számított a politikai jellegű témák kerülésén kívül az is, hogy semmilyen módon nem említették az ausztriaiak „németiségét”, ezzel is igyekezve elhatárolni magukat a németországi németektől és a Harmadik Birodalom bűneitől.³ A *Derű* című élclap csupán rövid ideig jelent meg, ám a kolozsvári egyetemi könyvtárban az elemzett korszakból nem található másik. A hetente hatszor kiadott *Uj Szó* bár nem vicclap, viszont bekerült a vizsgálatba, mert a propagandaszövegeken kívül rendszeresen közölt karikatúrákat is⁴, illetve mivel a szovjet Vörös Hadserg adta ki – mint ahogy az alcímében is olvasható – kifejezetten a magyar lakosság számára. A lap indulásakor szovjet vicclapokból – elsősorban a *Krokogyil*-ből – átvett karikatúrákat közölt, ezáltal a szovjet propagandával közelebbről is megismerkedhetünk, majd a későbbi évfolyamokban már magyar alkotótól (Ék Sándor) származó karikatúrákat is megjelentetett.⁵ A forrásanyag miatt elsősorban a belgrádi és a budapesti lapok összehasonlítása lehetséges, melyek közül a két kommunista lapot, a *Ludas Matyit* és a *Ježt*, összeköti az is, hogy első számaikban deklarálták, hogy – az *Uj Szó*hoz hasonlóan – a moszkvai *Krokogyil* című kommunista vicclap irányvonalát fogják követni.⁶ A budapesti vicclapok közös vonása, hogy számos karikaturista több újságba is rajzolt (Szűr Szabó József, Kaján Tibor).

HÁBORÚS BŰNÖSÖK ÉS BŰNCSELEKMÉNYEK A KARIKATÚRÁKON

A második világháború alatt elkövetett háborús és emberiségellenes bűncselekményekért – a harci események befejeztével – felelősöket követelt a közvélemény. Vád alá helyezték, és hosszabb-rövidebb börtönben eltöltött hónapok után a vezetőket halálra ítélték, ami a vicclapok rajzolóit is

³ Az első világháborút lezáró béketerv tartalmának megismerését követően azonnal megjelent a vicclapokban az Anschluss igényének propagálása. Az is az ausztriai korpusz vizsgálatához tartozik, hogy bécsi politikai élclapot – a két világháború közötti időszaktól eltérő módon, amikor számos élclapot elemezhetünk – egyáltalán nem találtunk.

⁴ Ezúton köszönöm Vörös Boldizsárnak, hogy ráirányította a figyelmemet erre a lapra.

⁵ Ék Sándor (1902–1975) festő, grafikus. 1919-ben Németországba költözött, ahol Adolf Hitler hatalomra jutásáig dolgozhatott, utána – a német kommunista párttal való kapcsolata miatt – emigrációba kényszerült a Szovjetunióba, ahonnan a Vörös Hadsereggel tért vissza Magyarországra 1944-ben (GYÖNGY 2008: 53–54).

⁶ *Jež*, a címadó figura, egy sündisznó, többször beszél telefonon, vagy vált táviratot egy krokodillal a lap hasábjain. Például *Jež*, 1946. jan. 12. 2. A szovjet vicclap Magyarországon egyébként sem volt ismeretlen, például 1945-ben megjelent magyar alkotók munkáján kívül szovjet vicclapokból átvett karikatúrákkal a következő füzet: PALÁSTI-STELLA 1945.

megihlette. A *Derű* és az *Uj Szó* a szélsőjobboldali csoportokat nem csupán felelősnek tartotta, hanem gúnyolódott is rajtuk. A *Derű* elsősorban gyáva-ságukon, amiért az utolsó napokban-hetekben elmenekültek a Vörös Hadse-reg elől. (1. kép *Derű*, 1945. okt. 14. 2.) Állításuk szerint a zsidók elleni ke-gyetlenkedés a nyilasok, nácik kedvére való volt, de vereségüket követően tetteikért felelősséget vállalni nem kívántak, inkább elhagyták az országot. Az *Uj Szó* nemcsak a nácikat tette nevetség tárgyává, hanem magát Hitlert is, akinek végső elkeseredettségében végrehajtott – eredménytelen – akcióin élcelődtek. Az egyik karikatúra például Hitlert és propagandaminiszterét, Joseph Göbbelst egy cirkuszi mutatvány közben, kézen állva illusztrálja, miközben próbálják feléleszteni a „német hadsereg harci szellemét”.⁷

A vicclapok közös vonása, hogy az általuk bűnösnek vélt vezetőket bör-tönben ábrázolták. A *Jež* lapjain elsőként Milan Nedić, a náci szerb bábállam miniszterelnöke tűnik fel rács mögött⁸, de tőle sokkal nagyobb teret kaptak a csetnik és usztasa katonák és az ő vezetőik, akik – ha nem egyik előjárójuk volt a gúny céltáblája – legtöbbször név nélkül szerepeltek. A belgrádi lap számos képén az usztasa és csetnik katonákat együtt jelenítik meg, ami által a közöttük lévő ideológiai, etnikai különbségek jelentéktelenné, a két csoport pedig egyaránt kollektív bűnössé válik.⁹ Az usztasák vezetőjéről, Ante Pave-lićről nem készült karikatúra, mivel ő el tudott menekülni Jugoszláviából, így csupán egy, a kiadatását követelő plakátot láthatunk a *Jež*ben, melyen egy koponya szerepel véres törrel a szájában.¹⁰ A csetnikek első embere, Draža Mihailović azonban gyakran megihlette a karikaturistákat. Az egyik ironikus képen – melynek címe *Dražo Mihailović csapatai élén bevonul Belgrádba* –

⁷ *Derű*, 1945. okt. 14. 1., *Uj Szó*, 1945. márc. 20. 6., *Uj Szó*, 1945. márc. 27. 4., *Uj Szó*, 1945. ápr. 21. 4., *Uj Szó*, 1945. ápr. 26. 4.

⁸ *Jež*, 1946. jan. 12. 5.

⁹ A csetnikek Draža Mihailović vezetésével királyhű, nyugatbarát, monarchista, nagy-szerb ideológiát hirdető, polgári szerb egységek, melyek a kommunista partizánok el-len is küzdöttek. Ezzel szemben a horvát usztasa mozgalom Olaszországban – fasiszta mintára – alakult, később nácibarát szervezet, a Független Horvát Állam megalapí-tója Ante Pavelić irányításával. Az usztasa állam vezetőit terheli a felelősség, hogy horvátországi és bosznia-hercegovinai szerb, zsidó és cigány állampolgárok tízezreit tartották fogva koncentrációs táborokban. Bár az usztasa és csetnik vezetők 1942-től többször is találkoztak, megegyeztek a partizánok elleni együttműködésről, kapcsola-tukat azonban végig a bizalmatlanság jellemezte (RAMET 2011: 185), de a karika-turisták vélhetően nem e – részben titkos – találkozókra kívántak utalni, hanem a két csoport hasonlóságát – kommunistaellenességüket – akarták hangsúlyozni. A korszak Jugoszláviájának viszonyai között eligazodni azonban nem lehetett egyszerű feladat: a különböző csoportok egymás ellen is küzdöttek és a megszállók ellen is, polgárhá-borús helyzet alakult ki az országban (SOKCSEVITS 2011: 516–589).

¹⁰ *Jež*, 1946. máj. 4. 1.

egyedül sétál be a belgrádi börtönbe.¹¹ A rajzok azt sugallták, hogy a csetnik vezér gyermekgyilkosságokra adott utasítást, válogatás nélkül ölt és öletett a háborúban. A mozgalmat nácibarát csoportként állítja be, miközben eredetileg Nagy-Britannia támogatását élvezték, és csak a későbbiekben sodródtak át a tengelyhatalmak oldalára.¹² Mihailović addig szerepelt sokszor a lapban, míg 1946. július 17-én ki nem végezték. Az azt megelőző számban még több karikatúrán is megjelent, a későbbiekben viszont csupán egyszer tért vissza, amikor néhány csetnik a falra kiakasztott képe előtt beszélget.¹³ Bár vezetőik megnevezése nélkül, de a két csoport a továbbiakban is teret kapott a belgrádi lapban, ami azzal magyarázható, hogy a berendezkedő jugoszláv állam 1946 nyaráig gerillacsapatai többségét felszámolta, egyes csoportok azonban még az 1950-es évek elején is hajtottak végre államellenes akciókat (JUHÁSZ 1999: 115). Mind az usztasa, mind pedig a csetnik erők ábrázolásmódjára a törrel való harc volt jellemző, ami náluk nem érdemként jelenik meg. A tör, mely a karikatúrákon sokszor véresen szerepel, a nem becsületes küzdelmet szimbolizálja, azt az eszközt, amit az alattomos támadásokhoz használnak.¹⁴ A jugoszláv katonák esetében azonban erény, hogy a partizánok kevésbé modern fegyverekkel is rendre győzelmet tudnak aratni ellenségeik felett.¹⁵

A magyarországi vicclapokban szintén számos kép jelent meg mind a hazai, mind pedig a német háborús bűnösökről, katonai vezetőkről és politikusokról. Horthy Miklós kormányzó – annak ellenére, hogy a nürnbergi perben sem ítélték el – egyértelműen háborús bűnösként, a háborúért és Magyarország háborús részvételéért felelős vezetőként szerepel, de mivel nem került börtönbe, a karikatúrákon sem látható rács mögött.¹⁶ A budapesti lapok utaltak Horthy első világháborút követő erőszakhullámban játszott szerepére, amikor magyar jobboldali erők a Tanácsköztársaságot követően számos gyilkosságot követtek el – s nem csak kommunisták és zsidók el-

¹¹ *Jež*, 1946. márc. 30. 3.

¹² *Jež*, 1946. jún. 22. 4., *Jež*, 1946. jún. 15. 4. Nagy-Britannia a háború kezdeti időszakában a csetnikeket támogatta, de később a partizánokat erősítette anyagi segítségével. Hozzá kell tennünk, hogy a csetnikiek Németországgal is kollaboráltak a partizánok ellen (RAMET 2011: 185). A csetnik mozgalomról, akcióikról, kapcsolataikról lásd még: MILAZZO 1971 (különösen: 440–469) és KARCHMAR 1973. (A szerző a cím-ben szereplő évszám ellenére teljes második világháborús tevékenységüket tárgyalja.)

¹³ *Jež*, 1947. febr. 1. 1.

¹⁴ Ugyancsak negatív élel, de mind a nyugat-európai, mind pedig a magyar karikatúrákon a szerbeket és a többi balkáni nemzetet is kézfegyverekkel, általában törrel ábrázolták (TAMÁS 2014: 148–150).

¹⁵ Csetnik gyilkosság: *Jež*, 1946. márc. 16. 8., partizánok győzelme: *Jež*, 1947. ápr. 26. 5.

¹⁶ A karikatúristák – pártállástól függetlenül – elsősorban Horthy arcvonásait torzították el, a kormányzó többször jelent meg női szerepben (boszorkány) vagy ördöggént, egy esetben pedig drótkerítés mögött – talán koncentrációs táborban – német náci háborús bűnösökkel együtt. *Ludas Matyi*, 1946. jún. 2. 5., 1945. dec. 2. 1., 1945. szept. 22. 5.

len. Gúnyolódtak továbbá a Nagy Háború alatt ellátott tengerésztiszti szolgálatán és családján, családi birtokainak elvesztésén is.¹⁷ Szálasi Ferenc nemzetvezető hasonlóan gúnyosan került ábrázolásra, mint a szerb–horvát erők irányítói. Hozzájuk hasonlóan őt is ábrázolták börtönben, illetve úgy, hogy a szabadulásról álmodozik.¹⁸ A vicclapok a háborús bűnösöket – a *Jež* gyakrabban, mint a magyar lapok – azért láttatták börtönben, mert így nem csupán a felelősségre vonás hatékonyságát mutathatták be, hanem demonstrálhatták az új államhatalom erejét is.¹⁹

Az utolsó elemzett évben, 1947-ben a *Jež* amiatt is nemtetszését fejezte ki, hogy az usztasa és csetnik katonák – a képek tanúsága szerint elsősorban – meg tudtak szökni a felelősségre vonás elől hajók segítségével Jugoszláviából, és általában nem Európában, hanem Argentínában és Brazíliában telepedtek le. A *Ludas* is több képén felhívja a figyelmet arra, hogy a náci vezetők elmenekülnek az igazságszolgáltatás elől – amit a nyugati megszálló hatalmak hagynak –, majd békésen élnek tovább életüket Dél-Amerikában. A vicclap véleménye szerint *Európa szeméjét* viszik át hajókkal a déli kontinensre, ahol a németek – egy másik kép szerint – a *Mein Kampf* olvasgatása közben atombombát építenek. A *Fasiszta világ Buenosz Szájrészben* pedig nem más, mint egy pálmafákkal körülvett terület, ahol Szálassy és ifjabb Horthy Miklós napozik. Endre László szobránál koszorúkat helyeznek el, egy művész pedig figurákra fest sárga csillagokat. A nyilas kérdezi őt: *Készen vannak már azok a műzsidók?* A festő pedig így válaszol: *Még egy kis türelmet. Szombaton már lehet deportálni őket.*²⁰ A *Ludas Matyi* karikatúrájából egy konkrét személy dél-amerikai álmairól is tudomást szerezhethetünk: Habsburg Albrecht főherceg rabruhában a priescsen alszik, s egy olyan Argentínáról álmodik, ahol egy pap a fehér lovon bevonuló Albrechtet náci karlendítéssel üdvözlí. A képen nyilas- és horogkeresztes zászlók is szerepelnek.²¹ A gúnyrajz inkább *Ludas Matyi* vágyait tükrözi a főherceg börtönbe kerüléséről, és nem a tényeket.

¹⁷ *Pesti ízé*, 1947. szept. 21. 2., *Ludas Matyi*, 1947. ápr. 25. 5.

¹⁸ *Ludas Matyi*, 1946. jan. 20. 4., Mihailović is feltűnik úgy, hogy azt képzei el a priescsen fekvő, hogy egy szép hölgyel a tengerparton napozik: *Jež*, 1946. jún. 29. 2.

¹⁹ Ezzel szemben a szovjet nézőpontot tükröző *Uj Szó* elégedetlen volt az igazságszolgáltatás „tempójával”: képén Iustitiát, az igazság római istennőjét egy teknős húzza a hátán, akit tovább lassít, hogy a két hátsó lábához ólomgolyókat láncoltak. *Uj Szó*, 1945. júl. 5. 2.

²⁰ *Ludas Matyi*, 1947. jan. 10. 8.

²¹ *Jež*, 1947. febr. 8. 5., *Jež*, 1947. márc. 15. 3., *Ludas Matyi*, 1947. márc. 28. 8., *Ludas Matyi*, 1947. febr. 7. 1. Habsburg Albrechtet (1897–1955) ugyan háborús bűnösnek nyilvánították, de kiadása nem történt meg, Dél-Amerikában hunyt el. A főherceg, aki részt vett Észak-Erdély visszafoglalásában – a kortárs fényképek tanúsága szerint a karikatúrához hasonlóan –, fehér lovon vonult be az észak-erdélyi városokba.

A jugoszláv és a magyar vicclapokban a háborús bűnösökkel kapcsolatban további két közös motívum jelenik meg sokszor vizuálisan is igen hasonló módon. Egyrészt, kedvelt jelkép volt a pokol forró üstökkel, melyekbe kerülhetett akár Hitler, Benito Mussolini, Hermann Göring, Göbbels, Joachim von Ribbentrop, Szálasi, de Kolosváry-Borcsa Mihály is („*Türemlenség a pokolban*” „*Várják a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék ítéletét*”. 2. kép *Uj Szó*, 1946. máj. 23. 6.).²² A jelenetek üzenete hasonló: ezek az ideológusok, vezető politikusok és katonák – miután országuk veszített a háborúban – oda kerültek, ahová tartoznak, büntetésük jogos és megérdemelt. A másik közös motívum a szellem, amivel kétféleképpen is találkozhatunk. Vagy a (vélt) bűnösöket kísértik, vagy pedig ők maguk tűnnek fel annak képében. A *Jež*ben az első esettel akkor szembesülünk, amikor Draža Mihailovićot gázmaszkos alakok kísértik a cellájában, ő pedig ijedtében – nem túl hősiezen – az ágya alá bújik.²³ Szálasi a *Ludas Matyi* lapjain politikusoknak jelent meg, akik ugyan Horthyt idézték meg, de a nemzetvezető szerint „*Ő még nem jöhet, mert él.*”²⁴ A Szálasi szellemével találkozó honatyák esetében 1947 tavaszán azt kívánták alátámasztani, hogy fasiszta múlttal rendelkeznek, mivel őket 1946–1947 fordulóján őrizetbe vették, ellenük koholt vádak alapján – összeesküvés a Magyar Köztársaság ellen – eljárást indítottak.²⁵ A *Jež* hasábjain nyugati politikusok is megjelentek szellemként, akiket a lap a háborúért valamilyen módon felelősnek tartott. Neville Chamberlain brit miniszterelnök kétszer is feltűnt híres fekete esernyőjével, mely a semlegesek védelmét jelképezte, de a lap ezt a küldetését valószínűleg sikertelennek ítélte. Az egyik képen – nem felismerhető – dip-

²² Kolosváry-Borcsa Mihály (1896–1946) 1938-tól volt a sajtóosztályért felelős, kézben tartotta a propaganda irányítását a világháború előtt és alatt. *Ludas Matyi*, 1946. okt. 20. 5., *Ludas Matyi*, 1946. okt. 27. 8., *Jež*, 1947. jan. 25. 2., *Pesti izé*, 1947. nov. 23. 7., *Pesti izé*, 1947. ápr. 20. 1.

²³ *Jež*, 1946. jún. 1. 2.

²⁴ Nem valószínű, hogy a lap a szellemidézők tájékoztatlanságát kívánta sugallni, inkább elégedetlenségét, hogy Horthy nem került a vádlottak padjára. *Ludas Matyi*, 1947. márc. 21. 3.

²⁵ A szellemidézők nevei közül olvasható: Donáth György, Szent-Iványi Domokos, Szentmiklóssy István, Arany Bálint, Kiss Károly, továbbá Dálnoki Veress Lajos. Az „összeesküvést” 1947. január 5-én hozták nyilvánosságra, jogerős ítélet 1947. július 2-án született, melyben Donáthot halálra, a többi vádlottat – akiknek névsora bővült a karikatúra szellemidézőihez képest – fogházra vagy kényszerszolgálatra ítélték (IZSÁK 1986: 135–136). Mint láthatjuk, a karikatúra nem az ítéletet kívánta igazolni, hanem az olvasóközönséget igyekezett meggyőzni a vádlottak bűnösségéről, akik a *Ludas*-ban először 1947 januárjában jelentek meg, s ábrázolási módjuk nagy hasonlóságot mutat a szélsőjobboldali csoportokéval („*Az összeesküvők menetrendje*”, „*Az államvédelmi laboratóriumban*”. *Ludas Matyi*, 1947. jan. 24. 1. 4).

lomatak idézik meg a brit politikust, aki belép egy terembe, ahol az asztal körül ülnek, és „*Spiritisza szeánsz*” zajlik, a másikon pedig Winston Churchill brit miniszterelnök egy temetőben áll, beszédet mond, és megjelenik neki Hitler, Mussolini, Chamberlain és Pierre Laval szelleme.²⁶

A *Ludas Matyi* és a *Jež* között szintén hasonló vonás, hogy egy-egy egyházi vezető – Magyarországon Mindszenty József esztergomi érsek és hercegprímás, míg Jugoszláviában Alojzije Stepinac zágrábi érsek – ellen folytattak propaganda-hadjáratot. Ugyanakkor nem csupán az ő tevékenységüket, hanem a teljes római katolikus egyházét, a pápától a szerzetesrendekig, szoros összefüggésbe hozták a szélsőjobboldali szervezetekkel.²⁷ Egyházi személyeket ábrázoltak úgy, hogy – esküjükkal ellentétben – nem segítenek a szegényeken, elesetteken, miközben ők jólétben élnek a kolostorok vastag falai mögött. Erre nem csupán a képaláírások, hanem számos esetben túlsúlyuk is utal. Feltűnnek úgy is, amint a háború alatt az usztasa, illetve nyilas csoportok tevékenységét segítik, vagy részt vesznek a zsidók deportálásában, megölésében. Többször ábrázolják őket usztasa jelvénnel (U), illetve horog- vagy nyilaskeresztet viselve, ami azt sugallja, hogy magával az ideológiával is egyetértenek, és nemcsak külső megfigyelők, hanem a szervezetek tagjai.²⁸ A karikatúrák általánosítottak, nem néhány egyházi személy bűnösségéről igyekeztek meggyőzni, hanem a teljes egyházi hierarchia kompromittálódásáról. A rajzok sajátossága a névtelenség, a vezetőket kivéve, akik felismerhetők. A legtöbb esetben elnagyolt, sztereotip vonásokat látunk, ami ugyancsak az általánosítást segítette elő. A *Jež* kari-

²⁶ *Jež*, 1946. márc. 2. 2., *Jež*, 1946. szept. 28. 3. Pierre Laval: Franciaország német megszállása után kollaborált a megszállókkal, a Vichy-kormány miniszterelnöke (1940, 1942–1944), 1945-ben kivégezték. A második kép címe („*Támasszuk fel Európát!*») Churchill zürichi beszédére utal (1946. szept. 19.), melyet úgy fejezett be, hogy „*Let Europe arise!*”

²⁷ Mindszentyt egyértelműen koholt vádak alapján ítélték el, mivel nem vett részt háborús bűntettek végrehajtásában (a perről lásd GERGELY 2001). Mindkét egyházi vezetőt hosszabb börtönbüntetésre ítélték, de nem végezték ki őket. A zágrábi érsek tevékenységéről megoszlanak a vélemények, mert bár elítélte a szerbek és a zsidók elleni erőszakot, az usztasa állam egyes intézkedéseitől nem határolódott el, keveset tett ellenük, pedig lehetett tudomása arról, hogy mi zajlik a táborokban. A Stepinac megítéléséről szóló szakirodalmi vitát összegezi RAMET 2011: 182–183. A ferencesek közül valóban csatlakoztak néhányan az usztasa mozgalomhoz, de őket vagy kizárta a rend, vagy pedig előjáróik határozott tiltása ellenére tették. A leghírhedtebb ferences papnak Tomislav Filipović, a jasenovaci tábor parancsnoka tekinthető (RAMET 2011: 176), akit a *Ludas Matyi* is vádolt nyilasokat támogató tevékenységgel (*Ludas Matyi*, 1946. máj. 12. 1.). Kiss Szalézt – Filipovićhoz hasonlóan – 1946-ban szintén kivégezték.

²⁸ *Ludas Matyi*, 1946. febr. 3. 7., *Ludas Matyi*, 1946. febr. 24. 3.

katúráinak hosszú sorából kiemelhetjük például azt, melyen Stepinac látható horogkereszttel és az usztasák jelképével a nyakában, vagy egy másikat, ahol a zágrábi érsek koponyák és lángoló házak között áll. A „*Fejétől búzlik a hal*” című kép az egyházi vezetők szerepvállalására utal, melyen egy hal szerepel fején papi süveggel, mellette pedig pásztorbot, kézfegyverek, usztasa jelvények, pénz, értékek és fogsorok kaptak helyet. Papok egy másik rajz címének megfelelően „*A székesegyház archívumában*” tevékenykednek Zágrábban (3. kép *Jež*, 1946. márc. 2. 5.). A polcok, melyekre ékszereket, értéktárgyakat és fogsorokat pakolnak, koncentrációs táborok nevét viselik (Jasenovac, Jadovno, Gradiška). A képaláírás üzenete szerint a katolikus egyház tagjai régebben, illetve többször is részt vehettek kegyetlenkedésekben, mivel a szekrénybe pakoló pap kijelenti: „*Mindig is imádtam az archiváló tevékenységet!*”²⁹ Míg Stepinacot 1946-ban elítélték, a magyar képek Mindszenty esetében még csak előkészítették az 1948-ban kezdődött koncepciós pert. Igyekeztek az olvasók hangulatát befolyásolni, meggyőzni őket arról, hogy az érsek támogatta a nyilasokat (4. kép *Ludas Matyi*, 1946. febr. 24. 3.). A perek eltérő időpontjával magyarázható, hogy az elemzett években a *Jež* című lapban az egyházellenes karikatúrák előfordulása sokkal gyakoribb, mint a *Ludas Matyi*-ban.³⁰

Nem csupán a vélt vagy valós háborús bűnösök, hanem bűneik is teret kaptak a karikatúrákon. A *Ludas Matyi*-ban legtöbbször a zsidók deportálása jelenik meg, általában kiemelve Horthy felelősségét a történetekben (5. kép *Ludas Matyi*, 1945. jún. 10. 1.).³¹ Gyakran a nyilasok szájába adott monda-

²⁹ *Jež*, 1946. febr. 9. 4., *Jež*, 1946. okt. 12. 1., *Jež*, 1946. szept. 14. 8.

³⁰ Az antiklerikális karikatúrák a koncepciós per kezdetének időpontjából következően 1948-tól fordultak elő nagyobb számban. Lásd például KOVÁCS 2013: 455. A többi vizsgált lapra viszont nem jellemző e tematika.

³¹ A második világháború végét követően talán nem véletlen az, ahogy Horthy szerepel az élclapokban. A korábbi évtizedek Horthy-kultuszának megcáfolásaként is tekinthetünk e gúnyrajzokra. A kultusz fontos elemei közé tartozott, hogy a kormányzó háborús hős, a fehérterrorban játszott szerepét igyekeztek megkerülni. Ennek ellentétjeként a karikatúrákon Horthyt felelőssé teszik a terrorhullámért, majd a zsidók deportálásáért, továbbá egyenruháján is gúnyolódnak. A két világháború közötti kultusz további fontos eleme, hogy erős, céltudatos kormányosként, a szebb jövő elhozójaként, egyfajta Messiásként festették le, ezzel szemben Horthy a második világháború után a karikatúrákon mindig vézna alak, akinek vér tapad a kezéhez. A kormányzó bűnősként jelenik meg, s nem a bűntől – Tanácsköztársaság és kommunisták – megtisztító erőként. Kultuszának lényeges aspektusai – a kezdetektől, 1919-től nyomon követhetők –, hogy az első világháborús rombolást követően országépítőként tűnik fel, illetve megváltóként, olyan vezetőként, aki a feltámadást (az integer Magyarországot) hozza el. Ezzel szemben a karikatúrákon a második világháborús bűnökért, pusztításokért, rombolásért felelős személyként láthatjuk. A Horthy-kultuszról lásd TURBUCZ 2012: 27–40., TURBUCZ 2009: 156–199.

tok által emlegetik üldözésüket, vagyonuk elkobzását vagy kitelepítésüket. Az egyik képen Endre László végignézi a zsidók meggyilkolását, míg egy másik karikatúrán Ribbentrop német külügyminiszter éppen közli Horthyval, hogy viszik őket Malthausenbe, a gázkamrába. Az olvasó számára ez ismét a kormányzó bűnösségét sugallja, hiszen – a karikatúra szerint – ő nem tiltakozik mindez ellen.³² Ugyanakkor találkozhatunk egy olyan képpel is, amin Hermann Göring látható rabruhában, miközben kártérítést kér Magyarországtól a „*ki nem rabolt és el nem égetett zsidók fejében*”.³³ A *Derű* című lap szintén megerősíti azt a tényt, hogy a nácik nagy lelkesedéssel öldököltek. A *Jež* nem nevezi meg az áldozatokat, és nem utal konkrétan a deportálásokra sem, csak a felelősnek vélt egyházi személyek kapcsán említi a haláltáborok nevét, illetve szerepeltet mellettük csontokat, koponyákat.

ÖNKÉP

A kommunista propaganda által sugallt (munkás-paraszt) önkép és a kommunista értékrend szintén megjelent a vicclapok hasábjain.³⁴ A karikaturisták e témában gyakran alkalmazták a szembeállítást mint vizuális eszközt, amikor a kétféle értékrend ellentéteire akarták felhívni a figyelmet. A rajzokon legtöbbször az utcán gondtalanul vonuló ünneplő embereket vagy dolgozó, építőmunkásokat (ritkábban mezőgazdasági munkát végző parasztokat) láthatunk, akiket általában letről, szinte a föld alól, de mindenképpen a kép alsó részéről figyelnek csalódott, dühös arccal a britek és az amerikaiak. Ezzel összhangban gyakran jelenik meg a háborús bűnösökével és a nyugat-európai országokéval szembeállított pozitív önkép egy békés, fejlődő országról, ahol a munkások boldogok. Jó példa erre az „*Akkor és most*” című alkotás, melyen először Milan Nedić látható sírkeresztek, égő

³² *Derű*, 1945. okt. 14. 2., *Ludas Matyi*, 1945. okt. 21. 3., *Ludas Matyi*, 1946. ápr. 14. 6. Endre László a belügyminisztérium közigazgatási államtitkára 1944-ben, jelentős szerepet játszott a hazai zsidók deportálásában, 1946-ban halálra ítélték.

³³ *Ludas Matyi*, 1946. aug. 25. 5. A *Ludas Matyi* tehát burkoltan kitért a jóvátételre is, sugallhatja azt a rajz irreális követelése, hogy sok ország túl sok jóvátételt kér Magyarországtól, de a szomszédos vagy a nyugat-európai országok igényei konkrétan nem kaptak helyet.

³⁴ Az elemzett időszakot megelőző évtizedekben egy alapjaiban más kommunista-bolsevik ábrázolásmódhoz szokhatott az olvasó – nem csupán Magyarországon: nemcsak a szélsőjobboldali élclapok sajátossága volt – viszont azok erősítették fel a végletekig azt az asszociációt, mely szerint a kommunisták egyrészt zsidók, akik világuralomra törnek, másrészt pedig anarchisták, akik ugyancsak megdöntik a társadalmi rendet. Vizuálisan is az ördöggel, a halállal társították őket, illetve zsidó vonásokat kaptak, ami már önmagában negatív benyomást kelthetett.

házak és felakasztott emberek előtt, majd pedig a szerb nép dolgos munkájának eredménye (6. kép *Jež*, 1946. jan. 12. 3.). A képet traktorral szántó gazda, füstölő gyárképmény és felépített ház népesíti be. A *Jež* egy hasonló logikájú karikatúráján hasonlítja össze a náci madárijesztő alatt összegyűlt egyházi és usztasa alakokat az éles kontrasztot képező izmos, erős trieszti munkással. Az összes ilyen típusú alkotáson az építés és rombolás, pusztítás ellentétpárját figyelhetjük meg. Az építkezés, a fizikai munka azonban, mint a kommunista önkép szerves része, önállóan is teret kapott. A második világháború után – melyért a szélsőjobbboldali és a kapitalista hatalmakat tették felelőssé – a kommunista országok lakói szimbolikusan is építkeznek: egy új világot, melyben – mosolygós arcukból következtetve – boldogan fognak élni. Ezzel állították szembe – ha nem is mindig egyazon karikatúrán – a Nyugat vagy a nyugati ideológiák kapcsán a pusztítást ábrázoló torzrajzokat. A nyugati kapitalizmussal szintén ellentétes volt a balkáni béke is. Ezt a belgrádi lap egyik képe így összegzi: a görög és a török viszonya konfliktusokkal terhelt, a karikatúrán éppen a török veri meg a görögöt. Egy egyházi vezető, Franco, britek és amerikaiak – az utóbbi kettőnek a zsákjából kiszóródik a font és a dollár – szítják az indulatokat, de a verekedések közepette már puskaporos hordójukat széttörték. A Balkán egyes területein a brit és amerikai erőfeszítések a béke elérése érdekében eredménytelenek, míg a bolgár–jugoszláv föderáció formálódóban van, így ez a terület a béke szigete.³⁵

A magyar lapokban a szembeállítás és a munkásönképet pozitívan erősítő képek kevésbé hangsúlyosak és részletesek, mint a belgrádiban. Az ország felszabadításának évfordulójakor láthatunk vidáman dolgozó munkásokat, és ekkor bukkan fel a múltbéli pusztítás motívuma is, melyet megszüntetni csak szovjet katonai segítséggel lehetett.³⁶ E segítség megjelenítése a jugoszláv lapból hiányzik, annak ellenére, hogy a Szovjetunió a partizánokat is támogatta a második világháború alatt. A munkásembert a magyar lapokban a kommunista párt szimbólumaként évtizedek óta feltűnő (vörös) munkás alak formájában szemléltetik kalapáccsal a kezében. A munkás tipikusan szocialista–realista stílusú ábrázolása azonban a belgrádi lapból hiányzik. A *Jež* figurái sokkal „emberközelibbek”. A lap ezt a szemléltetésmódot nemcsak az „átlagember”-re vonatkoztatja, hanem a belpolitikai kérdések, viták kapcsán is megfigyelhető.³⁷

³⁵ *Jež*, 1946. febr. 9. 3., *Jež*, 1947. aug. 2. 1. A bolgár–jugoszláv tervekről lásd RAMET 2011: 246–248.

³⁶ *Pesti izé*, 1947. jan. 19. 1., 1947. ápr. 6. 1.

³⁷ A munkás kalapácsával lesújt a reakcióra: *Ludas Matyi*, 1945. szept. 9. 1.

ÖSSZEGZÉS

A *Ludas Matyi* és a *Jež* propagandaképeinek egyik közös vonása, hogy az aktuálpolitikai eseményeket követve erőteljesen hirdették az újonnan be rendezkedő kommunista pártok meggyőződését, amihez a *Pesti izé* is csatlakozott. A magyar lapok között azonban némi különbséget is megfigyelhetünk: a *Szabad száj*, mely nem a kommunista párt irányvonalát követő vicclap volt, nem vádolta a magyar katolikus egyházat vagy a demokráciát magát, sőt, arra igyekezett ráirányítani a figyelmet, hogy mit követnek el Magyarországon a demokrácia ellen. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a lap csupán 1951-ig láthatott napvilágot és jóval kisebb példányszámban, mint a *Ludas*.³⁸ A vicclapok felelősségre vonták – átvitt értelemben véve karikatúrák sokaságán is – a háborús bűnösöket, de csupán néhány prominens személyt, a kommunisták viszont olyanokat is megvádoltak, akik esetében a vádak alaptalannak bizonyultak.

A vicclapok képeikkel arra is törekedtek, hogy deheroizálják a múlt hőseit (például Draža Mihailovićot), és ezáltal csökkentsék, illetve megszüntessék az olvasók előző rendszerhez való lojalitását. Ezzel összhangban új hőszokat is állítottak példaként, mint Rákosi Mátyás vagy a munkásosztály képviselői. Ezt a célt szolgálta mind a korábbi vezetők torzított ábrázolása (Mindszenty, Horthy), mind pedig a különböző országhatáron kívüli és belüli csoportok, illetve nyugati országok ellenségként való megjelenítése, más csoportok egyoldalúan pozitív ábrázolásával szemben. Hozzá kell tennünk, hogy a belgrádi lapban nem szerepel Josip Broz Tito, míg a *Ludas Matyi* pozitív, követendő példaként állította őt olvasói elé. A képeken Tito marsallként, mosolygós, torzításoktól mentes figuraként látható.³⁹ A *Jež* munkásábrázolásaihoz rokonítható rajzokat, melyeken megjelent a munkaverseny, a tervgazdaság is, a *Ludas Matyi*ban inkább néhány évvel később, a kommunista hatalom magyarországi megszilárdulása után találhatunk.

IRODALOM

DEMETER Zsuzsanna 2011. *Ludas Miki és társai. Ellenségkép a Ludas Matyi politikai karikatúráinak tükrében, 1945–1947* = Gecsényi Lajos–Izsák Lajos szerk. *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 165–176.

³⁸ A *Ludas Matyi* indulásakor is elérte a kétszáz ezres példányszámot, ami később 650 ezerig emelkedett, míg a *Szabad száj* csak 60–65 000 példányban láthatott napvilágot (HORVÁTH 2013: 31–32).

³⁹ *Ludas Matyi*, 1947. dec. 10. 1.

- DEMETER Zsuzsanna 2013. *Vicclapok világképe, 1945–1950* = Feitl István szerk. *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949*. Budapest, 340–353.
- GERGELY Jenő 2001. *A Mindszenty-per*. Budapest
- GYÖNGY Kálmán 2008. *Magyar karikaturisták adat- és szignótára, 1848–2007*. Budapest
- HORVÁTH Attila 2013. *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Budapest
- IZSÁK Lajos 1986. *A koalíció évei Magyarországon, 1944–1948*. Budapest
- JUHÁSZ József 1999. *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest
- KARCHMAR, Lucien 1973. *Draža Mihailović and the rise of the Četnik movement, 1941–1942*. Dissertation. University of Michigan
- KOVÁCS Kristóf 2013. *Reakczi Jóskától Kulák Kelemenig. Válogatás a Ludas Matyi 1945 és 1949 közötti bűnbak-karikatúráiból* = Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József szerk. *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, 444–455.
- MILAZZO, Matteo Joseph 1971. *The Chetnik movement in Yugoslavia, 1941–1945*. Dissertation. University of Michigan
- PALÁSTI László–STELLA Adorján szerk. 1945. *Ne vessünk Hitleréken. Antifasiszta tréfák és anekdoták gyűjteménye*. Budapest
- RAMET, Sabrina P. 2011. *Die drei Jugoslawien. Eine Geschichte der Staatsbildungen und ihrer Probleme*. München
- SOKCSEVITS Dénes 2011. *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest
- TAMÁS Ágnes 2014. *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony
- TURBUCZ Dávid 2009. *A Horthy-kultusz kezdetei* = *Múltunk* 4. 156–199.
- TURBUCZ Dávid 2012. *A Horthy-kultusz vallásos jellegéről* = Ballabás Dániel szerk. *Kultusz és propaganda*. Eger, 27–40.

*Pictures of Enemy and Self in Yugoslav and Hungarian Caricatures
(1945–1947)*

The paper deals with the way Hungarian and Yugoslav satirical journals (*Jež*, *Ludas Matyi*, *Szabad száj*, *Pesti izé*, *Uj Szó*, *Derű*) published between 1945 and 1947 presented war criminals and extreme rightist groups, examined by the method of historical comparison. After the change of regime, extreme right parties appeared as a new enemy, and were presented as such in both leftist and democratic journals. Communists, Bolsheviks were persecuted between the two World Wars and during the World War II, their parties were prohibited, which leads us to examine how they were visually presented after WW II and what kind of (self) image they gave of the workers. The aim of the study is to reveal who was declared guilty by the new communist journals aiming to strengthen their power, and how they conveyed this to the readers.

Key words: caricature, propaganda, war criminals, Chetniks and Ustasha, anti-clergy caricature, self-image

*Likovi neprijatelja i sopstveni lik na jugoslovenskim i mađarskim
karikaturama (1945–1947)*

Studija pomoću istorijsko komparativnih metoda predstavlja način prikazivanja ratnih zločinaca i ekstremno desničarskih grupa u mađarskim i jugoslovenskim humorističkim listovima (*Jež*, *Ludas Matyi*, *Szabad száj*, *Pesti izé*, *Uj Szó*, *Derű*) u periodu između 1945. i 1947. Nakon promene vlasti su se naime ekstremno desničarske partije počele pojavljivati kao neprijatelji na stranicama i levičarskih i demokratskih listova. Komunisti i boljševici su između dva svetska rata i za vreme Drugog svetskog rata bili proganjani, njihove partije su bile zabranjene, pa se tako postavlja pitanje, na koji način se menjalo njihovo prikazivanje posle rata, odnosno kakav (sopstveni) lik su oni odražavali o radnicima. Cilj istraživanja jeste da se razjasni koga su novi komunistički listovi u procesu ojačavanja njihove vlasti deklarirali kao zločince, i na koji način su sve to prezentovali čitaocima.

Ključne reči: karikature, propaganda, ratni zločinci, četnici i ustaše, antiklerikalni satirični crteži, sopstveni lik

Beérkezés időpontja: 2016. 02. 14.

Közlésre elfogadva: 2016. 05. 08.